ХАРАКТЕРНИ ВЪЗРОЖДЕНСКИ НОЖОВЕ ОТ РОДОПИТЕ[1]

Николай Кънев*, Виолин Калчев**

TYPICAL RENAISSANCE KNIVES FROM THE RHODOPES

Nikolay Kanev, Violin Kalchev

Abstract: The subject of the present study is a group of knives of various sizes, united by several distinctive decorative and structural features that set them apart from all other types and forms of cutlery production from our region. The research explores their origin, methods of manufacture, decoration techniques, and types of markings. An attempt is made to precisely determine their territorial distribution and to localize their production centers.

Keywords: knives, ashirtmalii, yalamii, karakulaks

През последните над сто години, като пряка функция на загубените след Освобождението и Съединението пазари на занаятчийска продукция, на икономическите катаклизми, последвали катастрофал-

* Проф. д-р Николай Кънев е историк, преподавател във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Исторически факултет, катедра „Стара и средновековна история“. Научните му интереси са в областта на политическата, културната и социално-икономическата история на Византия и Балканите, политическата история на средновековна Европа, византийската рангова йерархия, сфрагистиката, просопографията, идеологията на властта. e-mail: n.kanev@ts.uni-vt.bg

** Виолин Калчев е студент III курс, специалност „Етнология“ във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Съавтор е на монографично изследване за дългото кремъчно оръжие „Българските кремъчни пушки в Османската империя XVII – XIX век“, 2025 г. Основните му изследователски интереси са в областта на българската и балканска етнология, социално-икономическите процеси през XVII – XIX в., историята на оръжейните занаяти на Балканите и по българските земи през Възраждането (тюфекчийство, бучакчийство, калъчлийство), типовете и видовете конструктивни и декоративни регионални особености на огнестрелното и хладно оръжие през периода XVII – XIX в., оръжейните центрове и еснафските организации, търговските и икономически връзки и процеси, родовите изследвания на майстори оръжейници. e-mail: vilikalchev@abv.bg

1 Статията е резултат от изпълнението на проект BG16RFPR002-1.014-0011 „Устойчиво развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“, финансиран по процедура за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ № BG16RFPR002-1.014 „Устойчиво развитие на Центрове за върхови постижения и Центрове за компетентност, в т.ч. и на конкретни инфраструктури или техни обединения от Национална пътна карта за научна инфраструктура.

The article is a result of the implementation of project BG16RFPR002-1.014-0011 Sustainable Development of the Center of Excellence “Heritage BG,” funded under the grant aid procedure BG16RFPR002-1.014 “Sustainable Development of Centers of Excellence and Centers of Competence, Including Specific Infrastructures or Their Associations from the National Roadmap for Scientific Infrastructure”.

ните събития след войните в началото на XX век и на социално-стопанските промени след 9.09.1944 г., са загубени безвъзвратно връзките с традициите в оформените и развити на изключително високо ниво за Османската империя, характерни за християнското население занаятчийски производствени практики и взаимоотношения [**Чичовски, Д.**, 1935, с. 52; **Поминъкът в Родопите**, с. 8-10]. Особено засегнати са специфични традиционни производства като ножарството, загубило през годините голяма част от асортиментната си листа, повлияно от навлизащите на вътрешния пазар евтини продукти на западните фабрични образувания в бранша, адаптиращо се към специфичните изисквания и въведените ограничения на пазарите и социума и битуващо на ръба на оцеляването в изключително бързо променящите се стопански условия [**Цончев, П.** 2021, с. 101-110; **Цонева, Д.** 2018, с. 6]. През тези стотина години е скъсана връзката с потомственото познание, свързано с това производство, трупано в течение на стотици години, унаследило най-добрите практики от предосманския период, заимствало привнесени от други райони в Империята характерни стилистични и конструктивни елементи в продукцията и създало трайно прилагани в ежедневните битови, стопански и военни занятия изключително разнообразни по асортимент, типично български, уникални ножарски произведения, оръжия и инструменти. Продуктовата листа на ножарското производство в Габрово в средата на XIX век е подробно описана на база проучвани търговски тефтери, записки, заявки и транспортни документи от Петър Цончев в неговия фундаментален за занаятите в Габровско труд „Из стопанското минало на Габрово“, издаден за пръв път през 1929 г. и преиздаден през 2021 г. Листата включва над 150 идентифицирани позиции ножове с техните характерни имена, размери и цени, но почти липсват описания на този асортимент [Цончев, 2021, с. 200-251]. Тези наименования на ножарска продукция, както сам Цончев отбелязва, са в голяма степен османотурски, поради естеството, институционализирането и официализирането на търговията в Османската Империя, както и заради изискванията на пласмента по пазарите из цялата територия на държавата, разноезичните области, в които се намират, и изискването за унификация на търговското общуване. Голяма част от тези наименования не говорят нищо на съвременния българин и чрез тях не се идентифицира конкретен предмет от ножарската продукция. Това се дължи основно на отмирането на старите занаятчийски практики по гореописаните причини, разкъсването на родовите производствени вериги и дългия, безвъзвратен процес на урбанизиране на население-

то, продължаващ и до наши дни. Следващите поколения са откъснати от корените си и категорично отхвърлят анахроничния език, с който са боравили предците им, особено турцизмите, масово използвани в занаятчийската лексика през Възраждането, представляваща сама по себе си специфичен професионален жаргон със свои, разбираеми само за участниците в процесите, термини.

Загубени и забравени са връзките на производствените продукти с автентичните региони, от които произхождат. В съвремието ни е трудно да бъдат определени и класифицирани повечето от ножарските стоки, в частност типовете и видове ножове от възрожденската номенклатура, като особено натрапчива е липсата на регионална идентичност на тези ножове и връзката им с ясни производствени центрове. Изключение правят само някои особено характерни, регионално използвани видове ножове, като например „капанските“ ножове и ножовете „бурмалии“, които имат ясно определен ареал на производство, разпространение и масова употреба сред населението в съвремието и в близкото минало. Това са „капанските“ ножове в разградско и ножовете „бурмалии“ в Тузлука (област около гр. Омуртаг). Тези особености се дължат на етно-културни специфики, но трябва да се има предвид, че и двата вида ножове са привнесени в тези райони през XIX век, като употребата и масовото им разпространение в конкретния ареал датират от началото на XX век.[2]

Не така стои въпросът с повечето стилистично и конструктивно ясно отличими видове ножове, загубили идентичността си по произход, като е почти невъзможно да бъде направена сигурна и пряко обоснована връзка с района на производството им. В този случай за нуждите на етнографската идентификация се налага интердисциплинарен подход в проучванията и анализа, като се обследват наличните в регионалните и местни музейни експозиции и фондове обектни единици, правят се тематични теренни проучвания, преглед и анализ на издадените исторически, краеведски и етнографски материали, литературни източници, спомени, мемоари и кореспонденция на лица, свързани с обследвания район, както и редица изследвания на екземпляри от частни сбирки с точно локализиран произход.

[2] „Капанските“ ножове имат своите прародители и аналози в Беломорието и района на Бурса, където и досега се произвеждат ножове с подобни характеристики. Ножовете „бурмалии“, по сведения на Петър Цончев, първоначално са с произход Самоковско, по-точно – от известното с ножарството си през XIX век с. Костенец. Те са произвеждани от втората половина на XIX век от габровските майстори ножари за пазара на Тозлука, а по-късно, от около втората четвърт на XX век, са произвеждани масово в селата на север от Омуртаг.

Един такъв, вероятно ендемичен вид ножарска продукция, носещ уникални конструктивни и стилистични характеристики, ясно разпознаваем по специфичната си форма и украса, се открива, не масово, но отчетливо, в някои от музейните сбирки само на юг от Балкана, на изток до Златоград и Хасково и на запад до линията Ихтиман – Гоце Делчев.

Обект на настоящото изследване са група ножове с различни размери, обединени от няколко характерни декоративни и конструктивни особености, отличаващи ги от всички други видове и типове ножарска продукция по нашите земи.

Сн. 1. *Различни размери ножове със сходни форми и декорации, обект на изследването. Частна етнографска сбирка.*

Тези ножове най-отчетливо могат да бъдат детерминирани по формата и украсата на ръкохватките, които са изработени от биволски рог с кафяв или черен цвят. Формата на чирените е с меки, плавни извивки, преминаващи във фино изработени с елегантен профил уширения, излизащи от линията на основната ръкохватка и надстърчащи зад и под клюнообразния завършек на опашката на клина, оформяйки характерните за по-дългите ножове и ятагани, откривани по нашите земи, „уши“ на дръжката или „кулаци“, т. н. „кулаклии чирени“. Чирените[3] на всички екземпляри са майсторски украсени с прецизно подредени в геометрични, кръстовидни, ромбовидни и/

[3] Чирени – рогови, костени или пиринчени ръкохватки, обикновено от две части, като дървените такива от буково, сливово и черешово дърво са били наричани „сапове“. [**Цончев, П.** 1929, с. 218–219].

или линеарни форми набивки, изпълнени от месингови или сребърни тънки пирончета, прередувани или окрайчващи, и типичните за всички ножове от тази група вложени в рога „розетки“[4].

По този начин често са украсявани освен страничните, лицеви части на чирените, така и техните тилни части, намиращи се в пространството на надстърчащите краища на „клюна“ на опашката на клина. Използваните за тази характерна украса „розетки“ представляват малки пулове с цилиндрична форма, изработени от биволски рог с вложени в него най-често три (рядко една и само в един отбелязан образец – две) месингови пръчици, заобиколени с тънка месингова ламаринка. Първоначално се пробива плитка дупка с „кемане“ [**Бинева, Р.** 2014, с. 76] с диаметъра на розетката, която впоследствие се вбива (причуква) в нея.

Сн. 2. *Украсени с „розетки“ и сребърни пирончета чирени от биволски рог на ножове от изследваната група, намерени в асеновградско, смолянско и пловдивско. Детайли. Частна етнографска сбирка.*

[4] Розетки – звездички (Khatam). Khatam от персийски – инлей – с произход Персия, известни като декоративна украса по оръжия в Османската империя поне от XIV – XV век. В известната иранска техника за декорация с „инлеи“ – „Кхатам“, „Кхатам кари“ е развито до съвършенство производството и вграждането на декоративните „звезди“ в дърво [https://persianhandicrafts.com/what-is-khatamkari]. Тази украса става много популярна в Османската империя, като се нарича „Илдъз“ – звезда. Украсената с розетки пушка се е наричала „Илдъз ишлемелия“ [**Гинчев, Ц.** 1986, с. 35].

Сн. 3. *Розетки, вложени в нож от изследваната група. Частна етнографска сбирка.*

Направата на розетките е изключително трудоемка работа, изискваща от майстора много търпение, която включва изработване на пръчици от рог или бял кокал, а когато се търси зелен на цвят елемент – от коруба на зелена морска костенурка [**Coruhlu, T.** 1993, с. 28] с дължина 6 – 8 см (с триъгълно или кръгло сечение със страна до 1 – 1,5 мм) и пръчици от месинг със същото сечение. Комбинацията от тези пръчици се подрежда в сноп по определен ред, за да се получи кръгъл профил на снопа, след което се обгръщат в тънка 0,15 – 0,30 мм месингова ламарина, така че краищата да се припокриват, като междувременно в снопа пръчиците се залепват помежду си с рибено лепило, туткал и др. Получената заготовка се нарязва на тънки цилиндърчета (колелца или пулове), чието сечение представлява звезда. Броят на елементите в звездата/розетката достига до 24, но понякога и до 80 – 90 броя. Най-често се използват розетки (звезди) от 3, 6, 12 и 24 елемента. Розетките са изработвани най-вече от майстори златари, а в по-старо време – XVII век и началото на XVIII век и от самите тюфекчии, които са ги влагали в най-богато декорираните кремъчни пушки „сливенски бойлии“ и шишанета „Джувер“.[5] Майсторите ножари, влагащи розетки в чирените на ножовете, сами са ги произвеждали, за което говорят сравнително семплите и прости видове розетки с до 6 елемента, използвани за украса на дръжките, както и сравнително некачествената им по-примитивна изработка.

[5] „Джувер“ – диалектен изказ в Сливен на думата „Джефер“ – от турско-арабско-персийски – „блясък, скъпоценност“ [**Славов, Ат.** 1973, с. 143].

Сн. 4. *Оформление и украса на чиреите на ножове от изследваната група. Детайл. Частна етнографска сбирка.*

Почти при всички екземпляри от тази група ножове дръжките са оформени с лека ямка на корема в задната част към ушите, която освен функционална (по-добър захват при сечащ удар) има и естетическа роля, създавайки една плавна и хармонична линия, подвеждаща цялата композиция към уширения завършек на елегантно изработените уши. Често гърбът и коремът на ръкохватката от биволски рог са също украсени с розетки и пирончета от жълт или бял метал, следващи и допълващи естетическата линия на вбитата по лицевата част на чиреите украса.

Друг характерен елемент от украсата на някои от изследваните ножове е наличието на правоъгълни месингови вложки в желязната част при корема на опашката на клина. Независимо от размера на обекта, най-често вложките са три на брой, но се срещат и екземпляри, особено с по-малки размери, ненадхвърлящи 36 см, където месинговата вложка е само една. Броят вложки няма пряка релация с размера на ножа, тъй като от частни сбирки са познати и такива ножове с три вложки и размер от 36 см, както и такива от 42 см с една вложка.

Сн. 5. *Нож 33 см с характерни белези от изследваната група, намерен в Асеновград – семейна реликва от стар родопски род от Средните Родопи. Детайл. Частна етнографска сбирка.*

Разглежданите ножове се характеризират конструктивно с много близки силует и форма – едноостър клин с режещ ръб от вътрешната страна, който винаги е повече или по-малко по-широк от повечето познати ножове, поизвеждани по нашите земи през периода на Възраждането, с вариация при размерите, двойноизвит, с „8-образен“ „гибек“[6], силно наклонена към режещия ръб „пета“[7],

Сн. 6., 7., 8. *Ножове от изследвания вид с двойноизвит клин и малка ядка в различни размери. Частна етнографска сбирка.*

[6] „Гибек“ – според характерната ножарска терминология от габровския край през Възраждането това е линията, описвана от режещия ръб на острието.

[7] „Пета“ – завършекът на режещия ръб на острието към дръжката, който се издава под него.

Сн. 9., 10. *Ножове от изследвания вид с двойноизвит клин и малка ядка в различни размери. Частна етнографска сбирка.*

често с по един плитък, прецизно изработен канал от двете страни на острието, близо до тънкия гръб.

Повечето остриета са двукомпонентни, т. е. от „демир и чилик“ – желязо и стомана, споени с ковашка заварка, т. е. имаме желязно тяло и стоманен режещ ръб, приковани едно към друго след нагряване и изчукване до получаване на единно тяло. Свързването на стоманата с желязото се нарича „чиликосване“ [**Тенева, Н.** 2003, с. 81]. Това е типична ножарска възрожденска практика, наложена във времето за поевтиняване и заздравяване на клина, тъй като цената на стоманата по време на производството на тези ножове е била в пъти по-висока от цената на обикновеното желязо. По този начин се постига по-голяма еластичност на клина, тъй като стоманата е по-твърда и крехка, в този смисъл и по-лесно податлива на трошене. Така се получава острие с висока коравина и твърд, износоустойчив режещ ръб с меко и еластично тяло, което, поемайки вибрациите на ударите, не позволява пречупване и разрушаване на клина. Неслучайно повечето оцелели автентични екземпляри от средата на XIX век са с деформирани гърбове на клина в резултат от честото ползване на тези ножове като сатъри за разсичане на трупно месо на едри парчета. При засядане на ножа в дебел кокал следвал удар по гърба с чук или камък. Подобна е била практиката при цепене на дърва със същия нож – ползвал се е и като брадва, а когато заседне – като клин, т.е. понасял е тежки удари по гърба.

Отличаващ се от другите подобни ножове елемент, наблюдаван при всички ножове от изследвания вид, е тясната ядка, свързваща острието с опашката на клина (дръжката), украсена с два успоредни, разположени близо до дръжката, прецизно изработени канала, които не минават през гърба на ядката. Конструктивно тази ядка играе роля на уякчаващ най-натоварената при удар и податлива на пречупване точка в конструкцията на яламиите (ножовете с ядка), където се свързват носещият усилието лист и опашката на клина (дръжката) [**Симеонов, Ив., Чомаков, С.** 1902, с. 52-53]. Този елемент е с характерна форма и украси при видовете двукомпонентни ножове от различните български ножарски райони, като представлява идентификационен белег за даден район на производство.

При сравняването на украсите на изследваната група ножове се установяват такива с идентична форма и качество на изработката, сходни маркировки и техника на изработка на чирените, при които има вложен декоративен обков между чирените, изработен от месингова лента – латун или от бял метал, който, съдейки по патинирането, би могъл да бъде сплав със сребро. Този обков обхваща изцяло опашката на клина, като достига до предварително подготвена при ядката засечка, в която той да легне и да се получи една равнина с нивото на ядката и нивото на обкова. Този характерен за балканските ятагани от османския период обков е наричан „шартма“ [**Тенева, Н.** 2003, с. 89]. Ножовете с такава украса са наричани „аширтмалии“ или „ашарми“ [**Цончев, П.** 2021, с. 243].

При тези екземпляри с месингов обков между чирените най-често има гравирани с „чап калем“ (щихел)[8, 9, 10] овални, преплитащи се

[8] „Яламия или янлама са „ ... тежки въздълги ножове. Правени са предимно с рогови чирени. Имало е 6 боя (размера, дължини) и разновидности: батали по 1 ока или 300 драма единия; едри – 2 в една ока; средни – 3 в една ока ... Употребявани са главно от овчарите ... Продавали са се на ока – нещо общо за всички тежки ножове.“ [**Симеонов, Ив., Чомаков, С.** 1902, с 52–53; **Цончев, П.** 2021, с. 211–215].

[9] „Дора Божкович от Хърватския исторически музей пише: „Obloge drška spaja limena traka – hašerma, također bogato ukrašena ili iskucanim vitičastim uzorkom, ili filigranom, niellom, gravurom i kloazoniranim zrnima – „Обшивката на дръжката е свързана с тенекиена лента – хашерма, също богато украсена или с изкован рисунък, или с филигран, ниело, гравиране и зърна от клоазон“ **[Божкович, Д.** 2023].

[10] Наричан „бързаче“ в габровската ножарска занаятчийска лексика **[Бинева, Р.** 2014, с. 76]

като плитка, шарки. Те са прецизно изработени, с равномерна височина на ситния щрих, и показват отлично владеене на инструмента. Такава стилистика на украсата с щихел е характерна за пловдивската, гръцката и босненската занаятчийски ножарски школи от края на XIX и началото на XX век.

Сн. 11. *Дълъг 50 см нож яламия „аширтмалия“ с месингова шартма между чиреите, гравирана с щихел, по-късна реконструкция. Частна етнографска сбирка.*

Сн. 12. *Автентична „шартма“ на нож „аширтмалия“ от изследваната група. Детайл. РИМ Смолян, Инв. № О-00126.*

Сн. 13. *Автентична „шартма“ на дълга кама „аширтмалия“ от фонда на РИМ Смолян, Инв. № О-00105.*

При някои екземпляри тази украса е по-примитивна и вместо с щихел има грубо и набързо изработена, едностранно чукана украса с геометрични форми.

Сн. 14. *Дълъг 34 см нож „аширтмалия“ с примитивно украсена шартма. Намерен в с. Гела. Частна етнографска сбирка.*

В случаите, когато украсата е от бял метал, тя е изключително прецизно изработена двустранна „чеканка“ с характерни за куюмджийския (златарския) занаят на юг от Балкана барокови флорални мотиви и вградени червени или зелени прозрачни камъни или стъкълца. При повечето „аширтмалии“ с такъв обков тези мотиви са идентични, което подсказва продължаващо във времето, придържащо се към една стилистика, майсторско занаятчийско производство. Предвид вложения в изработката на обковите майсторлък, с голяма вероятност може да се предположи, че производството им е работа на външен/външни за ножарската работилница майстор/и-златар/и. Според Н. Тенева украсите на ножовете са правени „с „фетфон“ – сплав от сребро и месинг, която не потъмнява и не позеленява с времето, като фетфона ножарите го получават сами“ [**Тенева, Н.** 2003, с. 89], но в конкретния случай имаме майсторска занаятчийска изработка и използвано най-вероятно по-високопробно сребро.

Сн. 15. *Дълъг 65 см ятагановиден нож яламия „аширтмалия“ със сребърен обков и вградени в него камъни, вероятно „канташе“. Намерен в кърджалийско. Частна етнографска сбирка.*

Сн. 16. *Дълъг 36 см нож яламия „аширтмалия“ с ядка и шартма от бял метал. Остатъци от леглата за вградените камъни на тила на клюна. Частна етнографска сбирка.*

При повечето от ножовете „аширтмалии“ освен наличието на „шартма“ между чирените има залепени за острието, веднага след ядката, месингови или сребърни, ламаринени пластини, които са дебели, ръчно ляти и чукани, с характерни за този ендемичен вид декоративни елементи. Някои са с вложени, идентични с тези в шартмата, камъни, или с оставени легла за тях. „Камъните, вграждани в накитите, са изкуствени. В западните Родопи на особена почит сред населението е камъкът „канташе“ – изкуствен рубин за украса на пръстените“ [**Тенева, Н.** 2003, с. 95].

Този вид пластини, масово прикрепяни към клина на повечето видове балкански ятагани, са наричани през Възраждането и малко по-късно „празани“ [**Бинева, Р.** 2014, с. 76] или, както съобщава дългогодишният оръжеен експерт от хърватския Исторически музей Дора Божкович: „металният листовиден обков на горната част на острието е паразване“ [**Божкович, Д.** 2023]. Това е термин, общоприет в историческата лексикална практика на Балканите, но непознат във възрожденските ни занаятчийски специфични жаргони, и би било по-коректно към българското възрожденско ножарство да използваме документираната му терминология, в случая „празани“.

Сн. 17., 18. *Дълги 53 и 65 см ножове яламии „аширтмалии“ със сребърен листовиден обков – „празани“/„паразвани“, единият с остатъци от позлата и вградени в него червени изкуствени камъни „канташе“. Частна етнографска сбирка.*

По остриетата на повечето от ножовете, носещи белезите на сходната по украси и форма концепция, се срещат няколко често повтарящи се или развиващи се в родство характерни маркировки, изпълнени с набиване на топло още след изковаването на клина.

Сн. 19 – 26. *Маркировки по остриетата на изследваните ножове. Частна етнографска сбирка.*

При обстоен преглед на маркировките по изследваните ножове може да се направят няколко извода. Най-семплата маркировка от познатите знаци представлява набит условен кръг с център отляво на острието на дълъг 46 см нож, като ръбът на кръга в едната си половина е назъбен.

Сн. 27. *Маркировка на дълъг 46 см нож яламия. Детайл. Частна етнографска сбирка.*

С изключение на една, всички останали маркировки се явяват деривати с добавени елементи във формата на ромб, „рибя опашка“ или „стрела“. Като имаме предвид, че занаятите през Възраждането, в частност ножарството, са наследствени и е масова практика децата на майсторите да работят в работилниците и дюкяните като чираци и калфи от много ранна възраст, би могло да се предположи, че тук наблюдаваме едно развитие на основна маркировка през поколенията, следвайки традицията на родителя майстор и отдавайки му почит. При едно толкова специфично производство на сравнително елитарен продукт вероятно приемствеността е играла голяма роля за ясната му идентификация с качествената, наложена на пазара стока за осигуряване на по-добри търговски резултати.

За разлика от повечето ножарски и бучакчийски маркировки по ножарска продукция от етническите български земи, тези в Родопите разкриват едно ясно демонстрирано унаследяване на традицията, уважение към родителя-бащата-родоначалника, майстора като модел за подражание, запазвайки своята индивидуалност. В Родопите „всеки майстор ножар има свой знак във форма на звездичка, точка, лист или друг символ“ [**Тенева, Н.** 2003, с. 85].

Изложените дотук характерни белези с общите си знаменатели – формата на клина и ядката, декоративните украси с розетки по чирените, вложените „шартма“ и „празани“, независимо от разнообразието на комбинации между тях, както и сравнението и анализа на маркировките

по остриетата, водят до налагането на извода, че тези ножове са дело на сравнително затворена производствена общност от много добри майстори ножари, работили за един сравнително финансово заможен пазар.

Редно е да се отбележи, че в богатото разнообразие на различни типове и видове ножарски произведения от всички райони в етническите български граници през Възраждането се открива само още един вид ножове с точна идентификация на ареала на производство, чиито чирени (рогови дръжки) също са украсявани с розетки и месингови пирончета. Те се отличават от изследваната група ножове по формата и дебелината на клина, големината на ядката, оформлението на дръжката и използваните материали за чирените, качеството на изработка и набиваните маркировки. Най-често те са с бели, рогачеви (от рог от благороден елен) чирени, монтирани с подложки от биволски рог, нерядко се срещат и с чирени от биволски рог, като са богато украсени с вложени множество розетки (с три и нерядко с един месингов елемент в центъра), подредени линеарно по лицевите страни на дръжките и завършващи с групирани в кръг розетки в края при ушите, ако ги има.[11] Около нитовете има кръгли вложки от негативен на цвят рог или кост[12] с вбити в тях месингови пирончета.

Сн. 28., 29. *Новомахленски „Шарен Донков“ нож 46 см, вероятно работа на Донко Анчев, с богато инкрустирани с розетки с по един и три елемента в ортогонална конфигурация и овален завършек при помела, рогачеви чирени с подложки от биволски рог. Майсторска маркировка от дясно на клина във формата на монограм с преплетени перпендикулярно една на друга букви „Д“ и „А“, стилизирана риба. Частна етнографска сбирка.*

Тези ножове са произвеждани от първата половина на XIX век в махалите над Габрово, основно в махала Донковци, обединени по-късно в с. Нова махала, а в момента това е кварталът на Габрово Нова махала.

[11] Често тези ножове нямат изразени „уши“ в края на дръжката.

[12] При рогачевите (бели) чирени е биволски (черен), а при биволския са кокалени или рогачеви.

Всички тези ножове, чиито чирени са украсени с розетки, са без „шартма“ и са наричани в търговски документи на габровските ножари търговци (бучакчии) още през 1847 г. „Шарени Донкови“ [**Цончев. П.** 1929, с. 243], кръстени най-вероятно на самата махала Донковци, от която произлизат и са произвеждани, предвид известните характерни маркировки по тях, свързвани с някои от майсторските фамилии, работили там.[13, 14]

Сн. 30. *Чиренте на 61 см нож яламия от изследваната група и новомахленски яламия „Шарен Донков“ нож 50 см с богато инкрустирани с розетки в ортогонална конфигурация и овален завършек при „кулаклиите“ чирени от биволски рог, прикрепени с три нита с рогачеви овални вложки около тях. По-дълга ядка на габровския нож. Частна етнографска сбирка..*

[13] Петър Цончев публикува поръчка от 1847 г. на букурещкия търговец Теофил х. Георгиев, родом от Габрово, до габровския търговец на ножарска стока Стоян Добрев, в която измежду другите железарски стоки се поръчват „50 чифта шарени Донкови“.

[14] Възможна версия за произход на името на ножовете от този вид е да са кръстени на името на ясно разпознаваемия и известен майстор Донко Анчев (роден около 1825 г.) в махала Донковци, вероятно пръв започнал да работи ножове с така декорирани ръкохватки в габровския район. Има идентични образци, работени и от други майсторски родове в габровско и новомахленско според различните маркировки по тях, като вероятно Бурмови например. Срещат се и немаркирани, за които е трудно да бъдат точно идентифицирани майсторите, но не подлежи на съмнение фактът, че са с произход габровско и махалите на юг от него. Типична габровска ножарска практика е кръщаването на вид нож >>

Сн. 31 – 34. *Новомахленски ножове яламии „Шарени Донкови“ и ножове яламии от изследваната група. Частна етнографска сбирка.*

Различни видове ножове с подобна украса от розетки са произвеждани и в ножарските работилници в Босна и Херцеговина – Сараево и Фоча, но те са ясно разпознаваеми и различими от изследваните по конструкцията, формата на клина и дръжката, както и по вида на използваните материали. При тях повечето чирени са от кост или рогачеви, без уши, като помела на ръкохватката е оформян в характерните за този тип ножове форми с множество насичания на овала на окончанието и между тях. Често са влагани метални сферични елементи или месингова, щихелно гравирана шартма. Клиновете са без ядка, а обковът е с различна украса. Маркировките също са с различна форма, като често на произвежданите след 1866 г. има грубо нанесен надпис върху насечка „SARAJEVO“ и датировка.

Сн. 35., 36. *Дръжка на типичен нож от Сараево (Босна, Западни Балкани) с вградени едно- и триелементни розетки в кокалената ръкохватка. Края на XIX в. Частна етнографска сбирка.*

Подобна украса със семпли розетки се среща и по един вид балкански ятагани с малки уши от биволски рог или оцветен в зелено кокал, или коруба на зелена морска костенурка, но техните клинове са по-прави, по-тънки и обковът е с други флорални мотиви и техника на изработка в сравнение с изследваната група. Те са характерни за Вардарска и Егейска Македония, без производственият им център

>> на даден майстор и фамилия, които първи са започнали производството им или техните ножове са най-качествени или най-популярни на пазара през епохата. Например ножовете „очкови“, „мехочеви“, донкови“, „маркови“, „тодорови“ и др., като съществува и практиката да се именуват на града или махалата, в която са работени първоначално: „баювски“, „беленски“, „буйновски“, „пловдивски“, „русчушки“ и др. [**Ковачев, Цв.** 2022, с 38; **Цончев, П.** 2021, с. 215–220].

да е точно локализиран, като са късна направа – от края на XIX век и началото на XX век [по устни сведения на информаторите **Живко Жечев** и **Тодор Шоков**, 2023].

Сред представените екземпляри ножове с отговарящи на общите за всички тях характерни конструктивни и стилистични особености са застъпени почти всички размери и разновидности майсторски, възрожденски ножове с ядка. Те са от най-малките 25 – 27 см до най-големите ятагановидни ножове и яламии с ядка, достигащи и надминаващи 70 см, включителнно тези с обков „шартма“ между чирените и „празани“/ „паразвани“ по клина. Разнообразното производство покрива голяма част от асортиментния лист на ножовете с ядка, произвеждани в габровско (най-големия ножарски център в Османската империя през Възраждането с над 400 майстори ножари след Кримската война)[15] и търгувани из цяла Югоизточна Европа и Мала Азия, подробно описани и систематизирани от Петър Цончев през 1929 г. В групата откриваме т.нар. „два в ока“, „три в ока“, „четири в ока“ и „пет в ока“ като размер, съответстващ на тежеста на един нож, съответно на вложеното в него желязо, както и т. нар. „аширтмалии“ – ножове с обков между чирените и „ятагани османлии големи“, „видински или малки“ и „босненски (арнаут) най-големи“ [**Цончев, П.** 2021, с. 215–217]. Това богато разнообразие от произвеждани ножарски артикули говори за пазарно ориентирано, елитарно по своя смисъл стоково предлагане, задоволяващо един определен, сравнително ограничен, но заможен пазарен сегмент, тъй като тези позиции са едни от най-скъпите според данните, приведени от Цончев.

Определянето на района на производство на изследвания вид ножове се улеснява от откритите в музейни експозиции и фондове екземпляри с характеристиките на групата, обект на анализа. Такива се откриват в РИМ Смолян, Етнографски музей гр. Пловдив, Исторически музей Перущица, Къща музей „Захари Стоянов“, гр. Медвен.

[15] 89 майстори ножари има само в Габрово през втората четвърт на XIX век според теметтуат дефтерите от 1845 – 1846 г. [**Георгиева, Г.** 2016, с. 95]. Тук не са включени тези от околните махали, чийто брой по сведения от епохата надхвърля неколкократно тези в самия град. Факт, който се потвърждава от работещите по това време занаята „кънджийство“ – майстори, изработващи ножни, чийто брой е близо 50 към този момент. За да бъде обосновано съществуването на толкова много майстори кънджии, би трябвало, като обслужващ ножарското производство занаят, да произвеждат „капии“ – ножни за не по-малко от 300 майсторски работилници. По информация на П. Цончев, „ ... габровецът Станчо П. Цонев в бележките си от 60-те години на XIX век ги изчислява на 500 дюкяна.“ [**Цончев, П.** 2021, с. 201]

Сн. 37. *Нож яламия, дълъг 33 см. Етнографски музей Пловдив, инв. № 112 гр 1 1(2).*

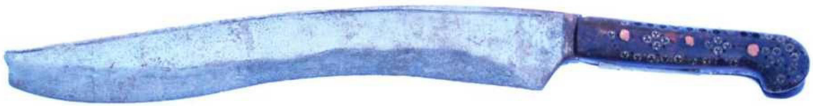
Сн. 38. *Нож яламия аширтмалия, дълъг 53 см. Къща музей „Захари Стоянов“, Медвен, инв. № ИМК-М-В-6/ ОФ.*

Сн. 39. *Нож, дълъг 46 см. Исторически музей Перущица – инв. № 1У-410.*

Сн. 40. *Нож аширтмалия (паднал обков), дълъг 41 см. РИМ „Стою Шишков“, гр. Смолян – фонд, инв. № 0-00125.*

Сн. 41. *Нож аширтмалия, дълъг 39 см. РИМ „Стою Шишков“, гр. Смолян – експозиция, инв. № 0-00146.*

Сн. 42., 43. *Дълга кама с обков от жълт метал, гравиран с щихел в преплитащи се, пресечени двойни, вълнообразни, ситно назъбени линии. Фонд на РИМ „Стою Шишков“, гр. Смолян – инв. № О-00105.*

Наличието на няколко снимки на родопски овчари и кехаи от началото на XX век с втъкнати в силяхлъците ножове с дръжки и форма, подобна на тези от изследваната група, показва популярността им сред заможната част от овчарите в Родопите и насочва към възможен производствен център в или около Родопите.

Сн. 44., 45. *Родопски овчар с втъкнат в силяхлъка дълъг ятагановиден нож.*

Една от най-популярните снимки на родопски овчар е публикувана от Васил Дечов в неговата книга „Среднородопски овчари“ [**Дечов, В.** 1958, с. 12]. Тя е битувала през двадесетте години на XX век като цветна картичка с надпис „Овчаръ от Родопите“. На тази снимка в увеличената част ясно се вижда, че в силяхлъка на кехаята е затъкнат много дълъг ятагановиден нож, с черни кулаклии чирени, с оформена ямка и с ясно различими месингови вложки по корема на дръжката върху долната част на опашката на клина между чирените. Също така се вижда част от украсата под формата на розетки.

Сн. 46. *Детайл. Дълъг ятагановиден нож, украсен с розетки, с ямка и месингови вложки на корема на дръжката.*

Сн. 47. *Родопски кехаи от началото на XX век. Детайл. В силяхлъците ясно се виждат ножовете с украсени с розетки дръжки.*

Локализацията на центъра за производство се подпомага от точния първопроизход на повечето такива ножове, намиращи се в частни етнографски сбирки, като зоната се простира в един немалък, но въпреки това затворен ареал на Тракия и Родопите. Повечето такива ножове излизат от пловдивско, хасковско, кърджалийско, златоградско, пазарджишко и най-вече от смолянско и целите Родопи.

Няколко изследователи на възрожденското ножарство са обърнали внимание на характерните и непознати в други райони на България ножове, като са направили опит за тяхното идентифициране и локализация на производствения им център.

В своята монография „Овчарският нож“ Пламен Митев локализира произхода на тези ножове в югоизточните Родопи [**Митев, Пл.** 2019, с. 164]. Именува ги „Смолянски ножове“. Това понятие е ирелевантно с описвания вид ножове, поради късната поява на населеното място Смолян като географско понятие. В епохата на производство и разпространение имаме независимите едно от друго селища Пашмакли, Райково и Устово, където ножарство като самостоятелен и отделен от ковачеството занаят не е засвидетелствано в нито един източник от епохата.

Колективът от автори на „Металната пластика“ също определя като специфични ножовете от Средните Родопи и ги именува също „Смолянски ножове“, като ги описва така: „Те се отличават с по-големия си размер и извънредно широкото си острие, извито в есобразна форма, както при ятаганите. Почти във всички случаи дръжките са изработени от светъл рог и са украсени с бронзова инкрустация от гвоздейчета. Подобни ножове се правят и в други краища на страната, но са по-тесни и с по-прав профил“ [**Друмев, Д., Дерменджиев, Хр., Даскалов Н., Герасимов Т.** 1983, с. 67].

Авторите споменават ножовете „каракулаци“[16] като нещо средно между нож и ятаган, работени масово от станимашките майстори бучакчии, които са намирали особено добър пазар из Родопите. Според тях „острието на тези каракулаци било извито в есобразна форма като на ятагана, но е с ширина на обикновен нож – около 2,5 см. Дръжката, изработена от рог, е с малки уши, както на ножовете. Общата дължина на каракулака стига до 60 см.“ [**Друмев, Д., Дерменджиев, Хр., Даскалов Н., Герасимов Т.** 1983, с. 68]. От описанието на споменатите ножове ясно разбираме, че ножовете, които са обект на изследването, не са работени в Асеновград поради по-широкия от описания клин, който притежават. В Родопите не се произвеждат ножове с дръжки/чирени от светъл рог и цялото описание, небазирано на източници, е ирелевантно, освен ако не приемем, че при обследването на някои от ножовете от групата с инкрустирани дръжки авторите са били подведени от по-светлия цвят на овехтелия с годините от неправилно съхранение биволски рог на по-амортизираните екземпляри. Останалата част от описанието отговаря на изследваните ножове и авторите позиционират тяхното производство „в Смолян“. Тази локализация се повтаря и от някои съвременни устни сведения, в които се твърди, че на тези ножове се е казвало „устовски“ ножове [по устна информация на **Тодор Шоков**, Чепеларе, 2023]. Тази теза не се потвърждава в проучените

[16] Терминът „каракулак“ за първи път е документиран от В. Дечов през 1903 г. в „Среднородопски овчари и кехаи“. [**Дечов, В.** 1903, с.14], при описването на оръжията и инвентара, носени от родопските овчари. Атанас Примовски в „Ковачите агупти в гр. Мадан“, описва произвежданите оръжия от маданските ковачи агупти, като споменава: „В тия чаркови са се изработвале разни видове пушки („тюфеци“), ножове и особено „каракулаци – големи ножове с черни кокалени дръжки ...“ [**Примовски, Ат.** 1955, с. 221]. Примовски записва спомени на възрастни (до 98 годишни) потомствени майстори ковачи агупти в периода 1934 – 1955 г. Извън Родопите този термин, описващ дългите черночиренни, ятагановидни ножове като „каракулаци“, не е документиран в други географски райони на България през периода на Възраждането до популяризирането му в края на 70-те години на XX век. Автори, свидетели на събития и описващи занаятите и бита през Възраждането, говорят за дълги ножове с черни чирени или за черночиренни ятагани. В свидетелствата на Хр. Попконстантинов за изземването на оръжие от населението в своите „Спомени за страшната пролет в Ахъчелеби през 1876 година“ също са описани като „... лъскави и хубави с чьорни чьорени ...“ [**Попконстантинов, Хр.**, 1884, с. 95]. Може да се приеме, че „каракулак“ като название на дълги ножове с черни рогови дръжки е локален родопски термин, вероятно (не задължително) използван най-вече от мюсюлманското население в Средните Родопи.

краеведски, исторически и етнографски източници, в нито един от които не се срещат „устовски ножове“. Тя би намерила логично обяснение с широкопопулярния в Средните Родопи ежеседмичен пазар в Устово, където би могла да се е предлагала и ножарска стока от Смилян и купувана и търгувана от кираджии и търговци по пазарите в Османската империя, но данни за това засега не са открити. В Устово са документирани ковашки „демирджийски“ дюкяни, без да се конкретизира производствената им листа и насоченост; описани са само от Ат. Примовски в спомените на маданските ковачи агупти, записани от него в периода 1934 – 1955 г. [**Примовски, Ат.** 1955, с. 226]. Фактът, че старото име на Устово през голяма част на османския период е Четак/Читак също навежда на късно интерпретирана неправилна локализация и идентификация.

Надежда Тенева в „Родопски занаяти“ отбелязва, че в Родопите „ножари през XIX и началото на XX век работят в Мадан, Смилян и Асеновград“ [**Тенева, Н.** 2003, с. 85].

Като се изключи ножарското производство от Станимака (Асеновград), носещо сходни, но различни белези, можем да се насочим към изследване на спецификите на ножарските производства в Мадан и Смилян, за да се локализира центърът на производство.

Атанас Примовски пише, че майсторите ножари в Мадан, които упражняват занаята успоредно с ковачеството, работят до средата на XX век. Те правят ножове с черни дръжки, наричани „каракулаци“ [**Примовски, Ат.** 1983, с. 105]. В документираните през 30-те и 40-те години на XX век от Примовски спомени на живи, възрастни ковачи агупти от Мадан, на няколко пъти се споменават дългите ятагани и „каракулаци“, които те са произвеждали в края на XIX век и са продавали на „болгарското население в стара Болгария: в София, Русе, Варна, Видин – нах ная страна ... Купувале са го болгарете – за вастанията“ [**Примовски, Ат.** 1955, с. 221]. От споменаването на ножопроизводството като съпътстващо цялото ковашко производство може да се предположи, че качеството на изработваната продукция би било различно от високоспециализираната занаятчийска майсторска продукция, обект на която са изследваните ножове. Примовски описва ножовете, правени в Мадан, като такива с най-опростена форма. [**Примовски, Ат.** 1983, с. 105].

В Родопите ковачеството през периода „освен от българи ковачи, се упражнява и от цигани, известни в Средните Родопи като агупти. Агуптите са „подвижни“ майстори, които обикалят селата с целия си

инструментариум. Правят на място временна работилница и извършват необходимите ковашки услуги“ [**Тенева, Н.** 2003, с. 69][17, 18]. До около средата на XX век най-много ковачи агупти работят в Мадан [**Примовски, Ат.** 1955, с. 217].

На този етап от проучването би било коректно да се анализират и спецификите на обкова на „аширтмалиите“ ножове от изследваната група. Впечатление прави нетрадиционната флорална украса от двустранна чеканка върху бял метален лист, вероятно високопробно сребро или тънък сребърен варак, наложен върху калаена подложка, която е предварително фигурално гравирана с желаните елементи. Подобни стилизирани барокови елементи не се наблюдават по шартмата на масово разпространените ятаганови обкови, разположени между чирените на ятаганите и ятагановидните ножове. Аналози по ножови декорации са познати от съвременните гръцки територии с масово разпространение и вероятно производство в Епир, Крит, Беломорието и островите. Срещат се при наши накити от Егейска и Вардарска Македония. Качеството на изработка на обкова и неговата украса предполага високопрофесионално, тясноспециализирано занаятчийско производство, различно от произлезлите от самите ножарски работилници по-примитивни обкови от „фетфон“ или месингов латун, обикновено украсявани със семпла набивка или с „чап калем“ – „бързаче“ (щихел).

Н. Тенева пише за златарския занаят в Родопите през XIX век следното: „Като центрове, в които са съсредоточени най-много майстори златари, се оформят Асеновград, Устово и Райково – в Средните Родопи; Сатовча и Долен – в Западните Родопи“ [**Тенева, Н.** 2003, с. 91–92]. Позиционирането на вероятния производствен център на изследваните ножове в Ахъ-челебийско (Средни Родопи) предполага изключването на Сатовча и Долен като местоизработка на влаганите в ножовете занаятчийски, куюмджийско направени елементи от обкова.

Във втората половина на XIX и началото на XX в. златари има и в Момчиловци, Соколовци, Златоград, Петково, но най-много са

[17] Тези ковачи не са отбелязвани от краеведите и изследователите като значими и носещи авторитет със своето производство, за разлика от няколкото куюмджийски, дюкмеджийски и основно бакърджийски такива, разнасяли славата на Устово като бакърджийски занаятчийски център из целите Родопи, Пловдив, Пазарджик и по Беломорието [**Примовски, Ат.** 1983, с. 105].

[18] „Оръжието са карали по на десетина мулета (около 300 – 400 пушки) и са го разпродавали бърже, за един сахат. Купували са го болгарете – за въстанията.“ [**Примовски, Ат.** 1955, с. 221].

куюмджиите в Райково, където към средата на XIX в. работят 28 златарски дюкяна. Един от най-известните и талантливи майстори в селото изучил занаята в Атон. Майстори от Райково работят по това време и в Мадан [**Тенева, Н.** 2003, с. 92].

В Устово има по това време само два златарски рода, като от сигурни сведения се знае, че те започват да работят около началото на XIX в. Единият от тях е преселник от Чирпан, а друг изучил занаята при куюмджии македонци в Беломорието [**Примовски, Ан.** 1973, с. 470].

От изнесената по-горе информация може да се направи предположението, че в Устово или Райково е имало високопрофесионален и вероятно профилиран майстор златар, получил занаятчийска грамотност и „крал“ занаят в земите на най-широко разпространение на ятагановия обков „шартма“ от анализирания тип. Тази шарка на обкова в ранните оригинали от гръцко първоначално е работена по следния начин: върху дебела калаена, чукана подложка е полаган тънък, високопробен варак, който също е бил причукван в идентичните шарки и украси. Впоследствие, след началото на XIX в., се налага техниката на двустранно изчукване по шаблон на фигуралната украса върху дебела лента латун високопробно сребро, което впоследствие е залепяно с калаен припой върху опашката на клина между чирените [по данни на информатора **Живко Жечев** от Хасково, 2023].

Наличието на възможен занаятчийски обмен на технология и стилистични похвати в непосредствена близост до двата вероятни производствени центъра дава положителна насока на правилното локализиране на производството.

Произходът на влаганите декоративни елементи – розетки – в чирените на изследваната група ножове би могъл да се търси в масовото разпространение сред кехаите, овчарите и населението в Средните Родопи на типично българската пушка „сливенска бойлия“, чиято украса от идентични, а и по-богати на детайли и елементи розетки е изключително майсторско произведение на изкуството на възрожденските ни тюфекчии (оръжейници) [**Митев, Пл.** 2019, с. 164]. С такива елементи са украсявани и кондаците (прикладите) на сливенските и габровските къси и дълги шишанета, което обяснява донякъде влагането на розетки в чирените и при габровските ножове, но не се открива в сливенските [**Добриков, О., Калчев, В.** 2025]. Документирани са много тесни търговски връзки на едрите родопски овчари-кехаи със сливенските търговци и производители тюфекчии по линия на миграционното беглишко овчарство и важността на Сливенския панаир в търговските

джелепчийски вериги. Често при миграцията си от зимовищата при Бяло море до Сливен родопските овчари са носили като стока на сливенските тюфекчии и куюмджии, ангажирани с украсата на сливенските бойлии, тъй важния за влагане в най-разпознаваемата българска пушка седеф. Освен в сливенската бойлия, украсата от розетки е влагана и в пафти, а подобните ромбовидни и дъговидно изрязани седефени[19] плочици са наставяни и в дайрета, гайди, други видове пушки, пищови и предмети от бита като свещници, маси, столове, луксозни налъми и пр. Заимстването на този вид украса с розетки издава стремеж към стилистична хармонизация на елементите от въоръжението.

Според изключително прецизното и точно описание на облеклото и въоръжението на овчарите, направено от В. Дечов през 1903 г. в „Среднородопски овчари“, срещаме описание на дълго хладно оръжие, носено масово от тях: „Каракулак (ятаган) нож, дълъг метър и повече, с шилест връх, навътре към острата част малко свит. Дръжката е направена от черни кости, накрая разперени. Тия тъпи перки приличат на уши и затова ножът се нарича каракулак ... Каракулакът се носи на силяхлъка за салтанат, отбрана и нападение. Струва 50 гроша“ [**Дечов, В.** 1903, с. 14]. По нататък допълва: „Ножовете се изработват в с. Смилян (Ахъ-Челебийска кааза) от местни бучакчии помаци. Овчарите ги купуват направо или чрез търговци и сергиджии“ [**Дечов, В.** 1903, с. 16]. В с. Смилян ножарите се наричат „бучаджии“ [**Дечов, В.** 1903, с. 16]. Изнесената информация изяснява и конкретизира ясно, че дълги ятагановидни ножове с черни дръжки се произвеждат и в Смилян, като овчарите ги предпочитат и си ги купуват от там или чрез търговски посредници. Дълги ятагановидни ножове с размери до 90 – 100 см се произвеждат почти във всички ножарски центрове по българските земи: в Сливен[20], Габрово, Панагюрище, Самоков, Костенец, Ловешко – Троянско, Карлово, Казанлък, Кюстендил и пр. В Родопите такава продукция е засвидетелствана в Асеновград, Мадан, Смилян, Батак[21], Брацигово, природопските области от пазарджишко и др., т. е. навсякъде, където има майсторско, потомствено ножарство,

[19] Този седеф за нуждите на Балканския полуостров се добива от гигантската мида Pinna nobillis, която нараства до около 100 см и се е събирала на дълбочина от 4 до 50 м. Тя се среща основно в Средиземно, Егейско и Бяло море – Италия и Гърция с прилежащите им острови. И досега има къщи в Родопите, Пловдивско и София, където се пазят седефени миди с големина над 50 см. [по данни на информатора **Тодор Шоков** от Чепеларе].

[20] [**Табаков, С.** 1929, с. 288].

[21] [**Пейчинова, Ек.** 2006, с. 38].

поради естеството на трудност на изковаване и цялостна изработка на предмети с тази дължина. Те трябва да са здрави, жилави, еластични, леки и удобни за употреба, както и да носят, нерядко, естетическите белези на стилистичен елитаризъм.

Христо Попконстантинов в своите спомени за изземване на оръжията от населението (раята) по време на Априлското въстание през 1876 г. кратко, но ясно описва ножовете и упоменава категорично местопроизводството им: „... донисаха и овчарски ножове, лъскави и с хубави черни напьострени чюрени, изработени въ прочютия по правение ножове градецъ Смилянъ“ [**Попконстантинов, Хр.** 1884, с. 95].

ХР. П. ПОПКОНСТАНТИНОВЪ.

СПОМЕНИ

ЗА

СТРАШНАТА ПРОЛЕТЬ

НА

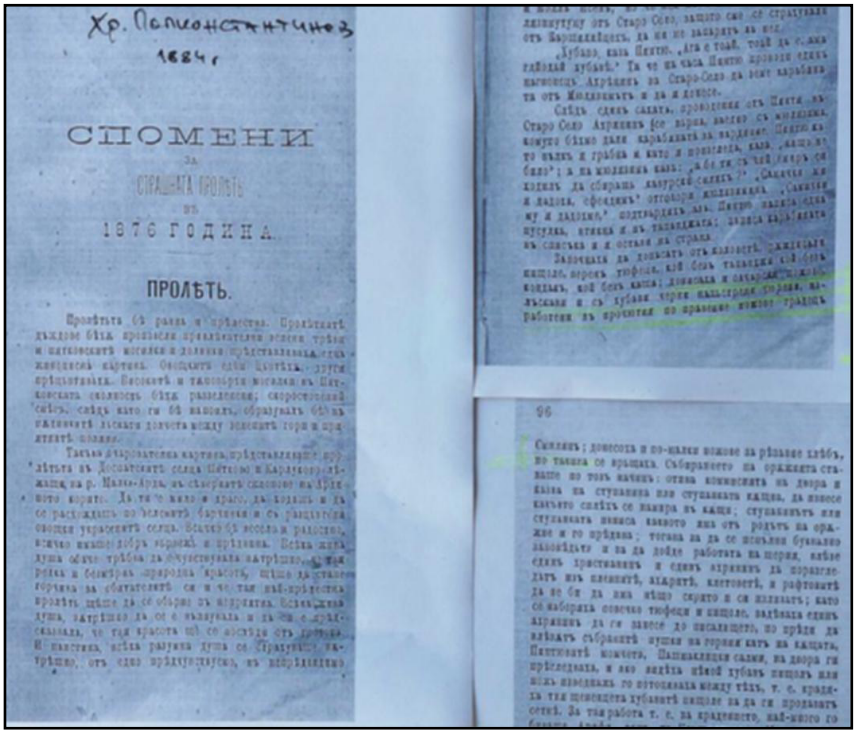
ХХЛ-ЧЕТИ

ОТЪ

1876 ГОДИНА.

Печатница на Христо Г. Данова

1884

Хр. Попконстантинов
1884 г.

СПОМЕНИ
за
СТРАШНАТА ПРОЛЕТ
от
1876 ГОДИНА.

ПРОЛѢТЬ.

Сн. 48., 49. *Корица на първото издание на „Спомени за страшната пролет в Ахъ-Челеби през 1876 година“ на Христо Попконстантинов от 1884 г.*

Николай Хайтов в „Миналото на Яврово“ локализира също точно местопроизводството на прочутите ятагани: „Така например когато явровци поискали около 1840 г. да въоръжат своя пъдарин с тюфек, трябвало да броят толкова селски пари, колкото била цената на десет „алъклии“ овена. Скъпи били и „маданските“ пищови, а още по-скъпи дългите черногорски „алтъпътлаци“ барабанлии. Мъчно се доставяли и прочутите „смилянски ятагани“ [**Хайтов, Н.** 1985, с. 95].

Дотук от горните три цитата, тъй като са описани и формата и украсата, като при Хайтов са включени и ятаганите с характерната украса, може ясно да се определи мястото, където е работена изследваната група ножове – с. Смилян, Смолянска област.

В. Дечов пише, че майстори на тези „каракулаци“ са „местни бучакчии помаци“ [**Дечов, В.** 1903, с. 16], информация, която не получи потвърждение от друг източник. При проведените интервюта на

терен в с. Смилян и при проверка на регистрите в селската община не излязоха податки и данни за наличие на българо-мохамеданско помашко ковашко и ножарско производство, но в селото все още живеят потомците на няколко ковашки агуптски рода, заселени в Смилян в средата на XIX в., като Савови, Топчиеви[22], чиито работилници са работили ковашка стока до 90-те години на XX в. В с. Смилян и сега има „агуптски вир“ и „агуптска махала“ със старите агуптски ковачници и къщи. Махалата е разположена покрай реката, вероятно за да може да бъде използвана водната сила за задвижване на „чарковете“ за ковашката работа. Наследниците на старите агуптски ковашки родове не пазят спомените за красивите дълги ножове „каракулаци“, работени от техните предци, вероятно поради отдавна отмрялото производство вследствие на загубата на пазарите и наложените забрани за носене на огнестрелно и дълго хладно оръжие от населението след приемането на няколкото закона за борба с разбойничеството, бандитизма и др. в периода 1887 – 1923 г. В. Дечов вероятно е бил подведен от мюсюлманските имена на майсторите ножари. Известно е, че циганите агупти също са мюсюлмани. Ат. Примовски подробно се спира на всички легендарни хипотези за етногенезиса на агуптите сред самите тях, както и на познатите по това време теории сред историците [**Примовски, Ат.** 1955, с. 218–220]. Как и кога са се заселили тези ковачи ножари агупти в с. Смилян не е известно точно, освен свидетелствата в спомени на съвременници, че е било преди 1870 г. Дали това е усядане на мигриращи ковачи, или е целенасочено заселване, мотивирано от местната общност поради нуждата от ковачи в селото, не е известно. Не е известен и продуктовият профил на производствената им гама, освен изключително качественото ножарство, но може да се предположи, че те са задоволявали нуждите на селото с повечето необходими за бита, строителството и земеделието ковашки изделия.

Няма източник, споменаващ за наличието на занаятчийска организация на майсторите ножари от с. Смилян, който може да потвърди хипотезата за родова обвързаност на производителите, тяхното позициониране според традиционните ценности и приноса им в производството в социалната структура.

Споменът в народните предания е оставил също дълбока следа в съзнанието за уважението към майсторлъка на смилянските ножа-

[22] Салих Махмудов Топчиев е родоначалник на Топчиевия род, роден в Рудозем през 1874 г., преселен като дете в Смилян.

ри. Георги Гривнев в разказа си „Коджабучака“ разказва историята на двама приятели овчари и кехаи в Беломорието, в която единият, Георги Апостолов от Стойките, наричан Коджабучака (големия нож), спасил стадото на своя приятел кехаята Иван Гвоздев от Чокманово. За благодарност той искал да му направи подарък, но се чудил какъв:

... Иван кехая се сетил – Георги много гали хубави ножове! И веднага запрашил за Смилян. Слязъл от коня и още не отметнал крак от стремето, викнал от вратата на работилницата.

– Майстори ножари, искам да ми изковете такъв нож, че и султанът да го бендиса. Ето ви и сребро. Искам нож-каракулак. За платането няма да думаме – колкото ми поискате, толкова ще дам. Башка ще има и горница – за мурафетя, който се не среща под път и над път!

Тримата майстори три дена майсторили ножа. Майсторлъкът по ножа е в чирена. Хем трябва да е удобен за хващане, хем да е гиздав от среброто. Извивките се вртели като сплетени пътеки, сребърните листенца блестели, на чатала били изобразени главите на овен и куче. Казвали, че един хубав нож се равнява на една хубава мома.“ [**Гривнев, Г.** 2021, с. 2].

Независимо че това е сравнително нов разказ, описващ събития от преди над сто и двадесет години, той ясно показва наличието на живи спомени, предавани от уста на уста и разказвани с гордост.

С гореизложените данни, източници и материали, точната и обоснована локализация на производствения център и идентификацията на едни от най-красивите майсторски произведения на възрожденското ни ножарство може да се заключи, че те са произвеждани в с. Смилян и могат да бъдат обособени в отделна група с общи белези и характеристики – „смилянски ножове“, а най-дългите от тях – „смилянски каракулаци“. Това е продукция, точно отговаряща на платежоспособното търсене на професионалната, елитарна по своята същност идентификация на един заможен и търсещ, често независимо от илитерационността си, специфичен сегмент от пазара на ножарското производство[23].

[23] Вероятно такъв е случаят с точно идентифицираният (според дарителските документи) нож **инв. № ИМК-М-В-6/ ОФ на Къща музей „Захари Стоянов“** на овчаря (кехая) от Медвен, Иван Тодоров, заклан от турците в средата на XIX в. Този експонат се явява потвърждение на връзката на миграционното овчарство от сливенска околия със Средните Родопи, като един елитарен предмет, произведен за тесен кръг ползватели от сравнително затворен регион, попадащ при идентичен по професия и социален статус потребител.

Едни от най-красивите ножове през Възраждането придобиват логично обоснована идентичност в контекста на развиващото се занаятчийско производство по българските земи, захранващи нуждата от „елитарни“ идентификационни атрибути, носещи точно детерминирани акценти в производството на продукцията на смилянските ножарски родове, способствайки „кабадилъка“ на една уважавана част от заможната прослойка на българското общество в Родопите – богатите овчари и кехаи, ставайки тяхна ясно разпознаваема запазена марка.

Сн. 50. *Дълъг 61 см нож яламия с характерната украса и двойноизвита форма на клина. Намерен в стара къща южно от гр. Смолян. Частна етнографска сбирка.*

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

• ***Публикации / Publications*:**

Бинева, Р. 2014 – Р. Бинева. Жени ножарки от с. Нова махала. Габрово, 2014. [R. Bineva. Zheni nozharki ot s. Nova mahala. Gabrovo, 2014.] (In Bulgarian)

Георгиева, Г. 2016 – Г. Георгиева. Общи данни за демографската, социалната и икономическа структура на Габрово през 40-те години на 19 в. по османо-турски документи. Известия том IV, РИМ Габрово. Габрово, 2016, с. 92–109. [G. Georgieva. Obshti danni za demografskata, sotsialnata i ikonomicheska struktura na Gabrovo prez 40-te godini na 19 v. po osmano-turski dokumenti. Izvestia tom IV, RIM Gabrovo. Gabrovo, 2016, s. 92–109.] (In Bulgarian)

Дечов, В. 1968 – В. Дечов. Среднородопски овчари и кехаи, 1903 г. Пловдив, „Христо Г. Данов“, 1968. [V. Dechov. Srednorodopski ovchari i kehai, 1903 g. Plovdiv, „Hristo G. Danov“, 1968.] (In Bulgarian)

Дечов, В. 1968 – В. Дечов. Среднородопското овчарство, 1902 г. Пловдив, „Христо Г. Данов“, 1968. [V. Dechov. Srednorodopskoto ovcharstvo, 1902 g., Plovdiv, „Hristo G. Danov“, 1968.] (In Bulgarian)

Добриков, О., Калчев, В. 2025 – О. Добриков, В. Калчев, Българските кремъчни пушки в Османската империя 17 – 19 в. Варна, 2025. [O. Dobrikov, V. Kalchev. Balgarskite kremachni pushki v Osmanskata imperia 17 – 19 v., Varna, 2025.] (In Bulgarian)

Друмев, Д., Дерменджиев, Хр., Даскалов Н., Герасимов Т. 1983 – Д. Друмев, Хр. Дерменджиев, Н. Даскалов, Т. Герасимов. Метална Пластика

ковано желязо, оръжия, калаени съдове. София, БАН, 1983. [Drumev, D., Dermendzhiev, Hr., Daskalov N., Gerasimov T. 1983 – D. Drumev, Hr. Dermendzhiev, N. Daskalov, T. Gerasimov. Metalna Plastika kovano zhelyazo, orazhia, kalaeni sadove. Sofia, BAN, 1983.] (In Bulgarian)

Ковачев, Ц. 2022 – Ц. Ковачев. Стопанско и културно развитие на с. Нова Махала, Габровско. НЧ „Зора – 1972“, „М-Прес“ ООД, Габрово, 2022. [Ts. Kovachev. Stopansko i kulturno razvitie na s. Nova Mahala, Gabrovsko. NCh „Zora – 1972“, „M-Pres“ OOD, Gabrovo, 2022.] (In Bulgarian)

Ковачева-Костадинова, В. 1991 – В. Ковачева – Костадинова. Занаяти в Югозападните български земи 15 – 19 век (принос в историческата етнография и терминология на общобългарската занаятчийска традиция). Издателство на БАН, 1991. [V. Kovacheva – Kostadinova. Zanayati v Yugozapadnite balgarski zemi 15 – 19 vek (prinos v istoricheskata etnografia i terminologia na obshtobalgarskata zanayatchiyska traditsia). Izdatelstvo na BAN, 1991.] (In Bulgarian)

Митев, П. 2019 – П. Митев. Овчарският нож на българина през Възраждането. Велико Търново, Парнас, 2019. [P. Mitev. Ovcharskiyat nozh na balgarina prez Vazrazhdaneto. Veliko Tarnovo, Parnas, 2019.] (In Bulgarian)

Пейчинова, Е. 2006 – Е. Пейчинова. Занаятите в живота на батачани в края на 19 и първата половина на 20 век. Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. Т. I. Габрово, 2006, с. 33–58. [Peychinova, E. 2006 – E. Peychinova. Zanayatite v zhivota na batachani v kraya na 19 i parvata polovina na 20 vek. Narodnite zanayati. Minalo, nastoyashte i badeshte. T. I. Gabrovo, 2006, s. 33–58.] (In Bulgarian)

Петрова, З. 2016 – З. Петрова. Оръжейната колекция в РИМ „Стою Шишков“. Известия на РИМ Смолян. Смолян, 2016, с. 81. [Z. Petrova. Orazheynata kolektsia v RIM „Stoyu Shishkov“. Izvestia na RIM Smolyan. Smolyan, 2016, s. 81.] (In Bulgarian)

Поминъкът в Родопите 1899 – Поминъкът в Родопите. Издание на Образователно-спомагателното дружество „Родопска искра“ в с. Чепеларе, Пловдивско. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1899. [Pominakat v Rodopite. Izdanie na Obrazovatelno-spomagatelnoto druzhestvo „Rodopska iskra“ v s. Chepelare, Plovdivsko. Plovdiv, Hr. G. Danov, 1899.] (In Bulgarian)

Попконстантинов, Хр. 1884 – Хр. Попконстантинов. Спомени за страшната пролет в Ахъчелеби през 1876 година. Пловдив, Христо Г. Дановъ, 1884. [Hr. Popkonstantinov. Spomeni za strashnata prolet v Ahachelebi prez 1876 godina. Plovdiv, Hristo G. Danova, 1884.] (In Bulgarian)

Примовски, Ан. 1955 – Ан. Примовски. Ковачите агупти в гр. Мадан. – В: Известия на етнографския институт с музей – БАН, т. 2, София, 1955, с. 212–225. [An. Primovski. Kovachite agupti v gr. Madan. –V: Izvestia na etnografskia institut s muzey – BAN, t. 2, Sofia, 1955, s. 212–225.] (In Bulgarian)

Примовски, Ан. 1973 – Ан. Примовски. Бит и култура на родопските българи. Сборник за народни умотворения и народопис. LIV, БАН, 1973. [An.

Primovski. Bit i kultura na rodopskite balgari. Sbornik za narodni umotvorenia i narodopis. LIV, BAN, 1973.] (In Bulgarian)

Примовски, Ан., Благоева, Сн. 1983 – Ан. Примовски, Сн. Благоева. Обработка на метали. Етнография на България, т. 2, БАН, София, 1983, с. 93–117. [An. Primovski, Sn. Blagoeva. Obrabotka na metali. Etnografia na Bulgaria, t. 2, BAN, Sofia, 1983, s. 93–117.] (In Bulgarian)

Симеонов, Ив., Чомаков, С. 1902 – Ив. Симеонов, С. Чомаков. Ножарството в Нова махала (Габровско), ступанска анкета, 1902. [Iv. Simeonov, S. Chomakov. Nozharstvoto v Nova mahala (Gabrovsko), stupanska anketa, 1902.] (In Bulgarian)

Славов, Ат. 1973 – Ат. Славов. Художествени особености на произведенията на сливенското оръжейничество. Известия на Института за искуствознание, т. 6, БАН, 1973. [At. Slavov. Hudozhestveni osobenosti na proizvedeniyata na slivenskoto orazheynichestvo. Izvestia na Instituta za iskustvoznanie, t. 6, BAN, 1973.] (In Bulgarian)

Табаков, С. 2018 – С. Табаков. История на град Сливен: (Опит), Народен бит, 1929, Том. 3; Издателство ИК „Барака“, София, 2018. [S. Tabakov. Istoria na grad Sliven: (Opit), Naroden bit, 1929, Tom. 3; Izdatelstvo IK „Baraka“, Sofia, 2018.] (In Bulgarian)

Тенева, Н. 2003 – Н. Тенева. Родопски занаяти, БАН Етнографски институт с музей, София, 2003. [N. Taneva. Rodopski zanayati, BAN Etnografski institut s muzey, Sofia, 2003.] (In Bulgarian)

Хайтов, Н. 1985. – Н. Хайтов. Миналото на Яврово, Девин, Манастир. Пловдив, „Христо Г. Данов“, 1985. [N. Haytov. Minaloto na Yavrovo, Devin, Manastir. Plovdiv, „Hristo G. Danov“, 1985.] (In Bulgarian)

Цончев, П. 2021 – П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово, 1929 г. Гута-Н, София, 2021. [P. Tsonchev. Iz stopanskoto minalo na Gabrovo, 1929 g. Guta-N, Sofia, 2021.] (In Bulgarian)

Чичовски, Д. 1935. – Д. Чичовски. Стопански проблеми на Средна Родопа, – В: Родопа и родопската област. Сборник в чест на Ст. Н. Шишков за 70 години от рождението му и за полувековната му културна дейност. Под редакцията на проф. Б. Йоцов, Хр. Караманджуков, Т. Попратилов, София – Пловдив, 1935, с. 46–54. [D. Chichovski. Stopanski problemi na Sredna Rodopa, – V: Rodopa i rodopskata oblast. Sbornik v chest na St. N. Shishkov za 70 godini ot rozhdenieto mu i za poluvekovnata mu kulturna deynost. Pod redaktsiyata na prof. B. Yotsov, Hr. Karamandzhukov, T. Popratilov, Sofia – Plovdiv, 1935, s. 46–54.] (In Bulgarian)

Boskovic, D. 2006 – D. Boskovic. Zbirka jatagana u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, The Yatagan Collection of the Croatian History Museum, Zagreb. Katalog muzejskih zbirki XLI. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2006.

Coruhlu, T. 1993 **–** T. Coruhlu. Osmanli Tufek, Tabanca ve techizatlari (Askeri muzeden orneklerle). Ottoman musket, pistol and accessories – (examples from the Military Museum). TC Genelkurmay Baskanligli, Ankara, 1993.

• Интернет източници / Internet sources:

Божкович, Д. – Д. Божкович. Сбирка Хладни оръжия. Ятагани. Хърватски Исторически Музей. [D. Bozhkovich. Sbirka Hladni orazhia. Yatagani. Harvatski Istoricheski Muzey] https://jatagani-hismushr.translate.goog/web/oruzje.htm?_x_tr_sl=hr&_x_tr_tl=bg&_x_tr_hl=bg&_x_tr_pto=sc&_x_tr_sch=http (11.11.2023)

Гривнев, Г. 2021 – Г. Гривнев. Коджабучака. Литературен свят, бр. 137/2021 [G. Grivnev. Kodzhabuchaka. Literaturen svyat, br. 137/2021] https://literaturensviat.com/?p=177032 (12.11.2023)

Кхатам кари. Khatam kari. https://persianhandicrafts.com/what-is-khatamkari (12.11.2023)

• Информатори:

Тодор Шоков от Чепеларе, 54 г.;
Огнян Добриков от Варна, 69 г.;
Живко Жечев от Хасково, 57 г.;
Илия Годев от Смилян, директор на читалището в селото;
Чавдар Антимов Червенков кмет на с. Смилян.

В настоящото проучване са обследвани и анализирани само ножове с ясен произход и местонамиране, като експонати от експозициите и фондовете на няколкото български музея, където се откриват такива, както и намиращи се в частни етнографски сбирки екземпляри.

• Експонати от музейни фондове:

Етнографски музей Пловдив, Нож яламия дълъг 33 см, инв. № 112 гр 1 1/2/, Сн. 27.

Къща-музей „Захари Стоянов“, Медвен, Нож яламия аширтмалия, дълъг 56 см, инв. № ИМК-М-В-6/ ОФ, Сн. 28.

Исторически музей Перущица, нож яламия дълъг 46 см, Инв. № ГУ-410, Сн. 29; РИМ „Стою Шишков“, Смолян:

Инв. № О-00146, Нож яламия аширтмалия, дълъг 39 см, Сн. 41;

Инв. № О-00125, Нож яламия аширтмалия с липсваща шартма, дълъг 41 см, Сн. 40;

Инв. № О-00126, Нож аширтмалия, дълъг 46 см, Сн. 12;

Инв. № О-00105, Дълга кама с кулаклии чирени, шартма и празани, Сн. 13, 42 и 43.

Бих желал да изкажа безкрайните си благодарности за кооперативноста и отзивчивоста на ръководителите и екипите на музеите, с които общувах при работата по изследването.